

Marzena Karwowska

**Mitokrytyka
w badaniach
literackich**

**Mitokrytyka
w badaniach
literackich**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
WROCLAWSKIEGO

Marzena Karwowska

Mitokrytyka w badaniach literackich

Marzena Karwowska (ORCID: 0000-0003-1372-6778)
– Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii
Zakład Literatury Polskiej XX i XXI wieku, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Wojciech Owczarski

Anna Saignes

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE

Editio

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

Grzegorz Krzysztof Sufa-Chrostowski

© Copyright by Marzena Karwowska, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11336.24.0.M

Ark. wyd. 13,7; ark. druk. 17,875

<https://doi.org/10.18778/8331-505-8>

ISBN 978-83-8331-505-8

e-ISBN 978-83-8331-506-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 635 55 77

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
CZEŚĆ I. MITOKRYTYKA. TEORETYCZNE USTALENIA I APORIE	
Rozdział I. Mitokrytyka i mitodologia. Figuratywny język mitu	17
Mitodologia według Gilberta Duranda	18
Mit jako forma symboliczna	31
Mit w antropologii Ernsta Cassirera	38
Palingeneza mitu w pismach antropologicznych Gastona Bachelarda	44
<i>Homo signifer</i> . Dywergencja struktur mitycznych	54
Mit jako struktura integracyjna	55
Dylematyczny charakter mitu	57
Metajęzyk i mit. <i>Homo legens</i>	58
Rozdział II. Mit i wyobraźnia mito-poietyczna	65
<i>Muthos – Logos – Sacrum</i> . Gramatyka mitu	67
Mit literacki	72
Aktywność mito-poietyczna wyobraźni	78
Literatura jako obszar dziedziczenia mitów	79
Dopływy mityczne	82
Kulturowy proces transmisji mitemów	84
Mit, kontr-mit, mit-destruktor	85
Mitemy migrujące	89
Rozdział III. Tekstualizacja mitu	101
Tekst mitologiczny	102
Struktury mitogeniczne	105
<i>Sillage</i> . Mit jako ślad i matryca sensu	108

Autopoetyka mitu	112
Pomiędzy alienacją mitu i reimmersją kulturową mitu	116
Syntagma minimalna	123
Mityzacja danych biograficznych	131
Mitokrytyka i imagologia	135
 CZĘŚĆ II. REIMMERSJA KULTUROWA MITU	
Rozdział IV. Transpozycja struktur mitycznych w <i>Dolinie Issy</i> Czesława Miłosza	143
Rozdział V. Między mitem a konwergencją kultur – <i>Pułapka</i> Tadeusza Różewicza	165
W pułapce interferencji	165
Deformacje wyobrażeniowe chronotopu	171
Demontaż mitu rodziny	172
Transpozycja mitu kozła ofiarnego	177
Symboliczno-mityczny plan prezentacji	181
Rozdział VI. Akulturacja czy alienacja? Dekonstrukcja mitu w <i>Tarocie</i> <i>paryskim</i>	185
Rozdział VII. Literacki filigran – <i>Satyr i Nimfa</i> Bolesława Leśmiana . . .	201
Mity regeneracyjne i inicjacyjny scenariusz mityczny	206
Groteskowa reinterpretacja mitu	210
Trawestacja mitu	216
Rozdział VIII. <i>Bricolage</i> mityczny – małe formy narracyjne Jules’a Supervielle’a	221
Zakończenie. Mitokrytyczna tektonika warstw poznania	239
Bibliografia	245
Nota edytorska	263
Indeks osób	265
Indeks rzeczowy	273

WPROWADZENIE

Mitokrytyka narodziła się we Francji¹. Tam powstał najstarszy na świecie (założony przez Gilberta Duranda w 1966 roku) Ośrodek Badań nad Wyobraźnią (CRI – *Centre de Recherche sur l’Imaginaire*) na Uniwersytecie Stendhala w Grenoble², prowadzący interdyscyplinarne badania nad mitem jako antropologiczną strukturą wyobraźni. Tam pojawiła się, dopełniająca inicjatywy badawcze, działalność wydawnicza członków *Centre de Recherche sur l’Imaginaire* („*Cahiers de l’Imaginaire*”, czasopismo „*Iris*”³, seria wydawnicza pod nazwą „*Atelier de l’Imaginaire*”). Nieco później na Uniwersytecie Paris IV Sorbonne został powołany do życia drugi, wyjątkowo ważny ośrodek badań nad wyobraźnią, rozwijający twórczo koncepcje Durandowskie. Z inicjatywy Danièle Chauvin⁴

¹ Mitokrytyka, jako specyficzna metoda lektury tekstu, wyłoniła się z szerszego nurtu badań nad antropologią wyobraźni twórczej, zapoczątkowanych przez Gastona Bachelarda, a rozwijanych przez jego ucznia, Gilberta Duranda.

² Uniwersytet Stendhala w Grenoble od roku 2015 nosi nazwę Uniwersytet Grenoble Alpes.

³ Tom: *Les imaginaires du cerveau*, red. M.A. Cathiard, P. Pajon („*Iris*” 2015, nr 35) zadedykowany został Philippowi Walterowi, który przez piętnaście lat kierował Ośrodkiem Badań nad Wyobraźnią w Grenoble i prowadził badania nad mitem w literaturze okresu średniowiecza, por. Ph. Walter, *Perceval, le pêcheur et le Graal*, Imago, Paris 2004; idem, *La Mythologie chrétienne, fêtes, rites et mythes du Moyen Âge*, Imago, Paris 2003; idem, *Arthur, l’ours et le roi*, Imago, Paris 2002; idem, *Merlin ou le savoir du monde*, Imago, Paris 2000.

⁴ Danièle Chauvin w latach 1989–1998 pełniła funkcję dyrektora Ośrodka Badań nad Wyobraźnią (CRI) na Uniwersytecie Stendhala w Grenoble. Na

i Pierre'a Brunela podejmowane w nim były liczne inicjatywy naukowe mające na celu jednoczenie międzynarodowego środowiska badaczy wyobraźni i mitokrytyków⁵ oraz działania edytorskie (seria wydawnicza *Figury i Mity* publikowana przez Wydawnictwo Rocher⁶). Wśród całego bogactwa aktywności naukowej⁷ warto zwrócić uwagę na badania z zakresu mitopoetyki⁸ prowadzone przez Véronique Gély, profesora Uniwersytetu Paris-Sorbonne. Podejmowane współcześnie inicjatywy wskazują na nowe tendencje w badaniach mitokrytycznych, które zmierzają do przekraczania dotychczasowego obszaru zainteresowań – Sylvie Parizet interesuje się związkami pomiędzy mitem a gatunkami literackimi⁹,

szczególnością zasługują jej badania mitokrytyczne poświęcone mitom biblijnym, por. D. Chauvin, *La Bible, images, mythes et traditions*, Albin Michel, Paris 1994.

⁵ W marcu 2004 roku na Uniwersytecie Paris IV Sorbonne z inicjatywy prof. Danièle Chauvin i prof. Danuty Knysz-Tomaszewskiej zorganizowana została międzynarodowa konferencja poświęcona mitycznym figurom Ziemi: *Figures de la Terre dans la littérature et l'art européens*. Materiały z tej konferencji, której współorganizatorem był Ośrodek Kultury Polskiej na Sorbonie, ukazały się w publikacji: *Les Représentations de la Terre dans la littérature et l'art européens. Imaginaire et Idéologie. Actes du colloque des 18–19–20 mars 2004 en Sorbonne*, red. D. Chauvin, D. Knysz-Tomaszewska, „Les Nouveaux Cahiers Franco-Polonais” 2005, nr 4.

⁶ W serii tej ukazały się m.in. książki: Æ. Bastian, P. Brunel, *Sisyphé et son rocher*, Éditions du Rocher, Paris 2004; F. Toudoire-Surlapierre, *Hamlet, l'ombre et la mémoire*, Éditions du Rocher, Paris 2004; S. Détoç, *La Gorgone Méduse*, Éditions du Rocher, Paris 2006.

⁷ *Le Mythe en littérature. Mélanges offerts à Pierre Brunel*, red. C. Dumoulié, Y. Chevrel, PUF, Paris 2000.

⁸ Termin mitopoetyka w badaniach literaturoznawczych zaproponował Pierre Brunel, który postulował odejście od klasycznej teorii genologicznej sankcjonującej istnienie trzech rodzajów literackich: epiki, liryki, dramatu i wprowadzenie mitu jako czwartego rodzaju literackiego – najstarszego, fundamentalnego, z którego wyłoniły się wszystkie pozostałe, P. Brunel, *Mythopoétique des genres*, PUF, Paris 2003, s. 182–183.

⁹ *Lectures politiques des mythes littéraires au XXe siècle*, red. S. Parizet, Presses Universitaires de Paris Ouest, Paris 2009.

Véronique Gély bada zależności mitu i alegorii¹⁰, mitu i monologu oraz mitu i dialogu¹¹.

Pierre Brunel, propagator badań mitokrytycznych nad literaturą na Uniwersytecie Paris IV Sorbonne, w 1983 roku wyraził obawę, że ze względu na budzącą tak duże kontrowersje Durandowską koncepcję mitu i symbolu badania te mogą zostać ograniczone terytorialnie wyłącznie do Francji, co potwierdził w roku 1992, pisząc, że propagowana przez Szkołę z Grenoble postawa badawcza poza granicami Francji jest rzadkością¹². Należy jednak nieco zweryfikować tę tezę. Postulaty badawcze Duranda realizują nie tylko francuscy kontynuatorzy jego metodologii¹³. Na przełomie XX i XXI wieku interdyscyplinarne badania nad mitem i symbolem, wywodzące się z tradycji Durandowskiej, zaczynają być coraz częściej obecne w działaniach naukowych poza granicami Francji, choćby na Uniwersytecie w Brukseli (projekt *Metody lektury mitu*¹⁴) czy w Lozannie¹⁵. Literaturoznawcze badania nad mitem zdają się powoli inspirować również polskie środowisko naukowe¹⁶. Na uwagę zasługują inicjatywy

¹⁰ V. Gély, *L'Invention d'un mythe: Psyché. Allégorie et fiction, du siècle de Platon au temps de La Fontaine*, Champion, Paris 2006.

¹¹ V. Gély, *La Nostalgie du moi. Écho dans la littérature européenne*, PUF, Paris 2000.

¹² P. Brunel, *L'Étude des mythes en littérature comparée*, [w:] idem, *Mythocritique, théorie et parcours*, PUF, Paris 1992, s. 27.

¹³ Szerzej na temat mitu w postdurandowskim nurcie badań, por. M. Karwowska, *Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich. Świat wyobrażony Brunona Schulza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 55–111.

¹⁴ Belgijscy naukowcy wyniki swoich prac badawczych opublikowali w tomach: S. Klimis, *Le Statut du mythe dans la poétique d'Aristote. Les fondements philosophique de la tragédie*, Ousia, Bruxelles 1997; *Antigone et la résistance civile*, red. L. Couloubaritsis, Ousia, Bruxelles 2004.

¹⁵ U. Heidmann, *Poétique compare des mythes. De l'antiquité à la modernité*, Payot, Lausanne–Nadir 2004.

¹⁶ W ostatnich latach potencjał badań mitoznawczych zainteresował polskie środowisko naukowe w kontekście nauk filozoficznych (por. M. Falkowski, *Czy mitoznawstwo mogłoby dziś wystąpić jako nauka?*, [w:] *Człowiek i historia:*

podjęmowane indywidualnie lub razem z innymi badaczami przez Marię Cieślę-Korytowską¹⁷, Magdalenę Siwiec¹⁸, Lidie Wiśniewską¹⁹,

wokół myśli Aleksandra Ochockiego, red. J. Migasiński, J. Nikodem, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021, s. 224–230) i komparatystyki literackiej (por. E. Binczycka-Gacek, *Animist realism: współczesne mitoznawstwo a komparatystyka literacka*, „Rocznik Komparatystyczny” 2016, t. 7, s. 103–115).

¹⁷ *Dziedzictwo Odyseusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Universitas, Kraków 2007; *Oblicza Narcyza. Obecność autora w dziele*, red. M. Cieśla-Korytowska, I. Puchalska, M. Siwiec, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008; *Persefona, czyli dwie strony rzeczywistości*, red. M. Cieśla-Korytowska, M. Sokalska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010; *Prace Herkulesa – człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

¹⁸ M. Siwiec, *Orfeusz romantyków. Mit o Orfeuszu w twórczości Juliusza Słowackiego i Gérarda de Nerval w kontekście epoki*, Universitas, Kraków 2002. Autorka podejmuje takie zagadnienia, jak: orfizm pisarzy XIX wieku, orficka koncepcja poezji romantycznej, mityczny schemat miłości romantycznej, ironiczne i retoryczne nawiązania do mitu o Orfeuszu i Eurydyce.

¹⁹ *Mity, mitologie, mityzacje – nie tylko w literaturze*, red. L. Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2005; *Literackie drogi wobec mitu*, red. L. Wiśniewska, przy współpracy M. Gołuńskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, 2006; *Mity słowa, mity ciała*, red. L. Wiśniewska, M. Gołuński, przy współpracy A. Stempki, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2007; *Tożsamość i rozdwojenie w perspektywie mitu*, red. L. Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008; *Przemiany mitów i wartości – nie tylko w literaturze*, red. L. Wiśniewska, M. Gołuński, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2010; *Beatrycze i inne. Mity w literaturze i kulturze*, red. G. Borkowska, L. Wiśniewska, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2010; *Don Kichot i inni. Postacie mityczne w perspektywie komparatystycznej*, red. L. Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2012; *Projekt komparatystyki mitograficznej. Komparatystyka między Mickiewiczem a dniem dzisiejszym IV*, red. L. Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2015.

Mirosława Gołuńskiego²⁰, Stanisława Jasionowicza²¹, Krystynę Falicką²², Marcina Klika²³, Włodzimierza Szturca i Marka Dybizbańskiego²⁴. W latach 2019–2023 na łamach czasopisma naukowego „Prace Polonistyczne” zrealizowane zostały dwa międzynarodowe projekty z zakresu literaturoznawczych badań nad mitem: *Literatura polska XX wieku w świetle mitoanalizy* (2019)²⁵ oraz *Repartycje mityczne w literaturze* (2023)²⁶. W tomie *Literatura polska XX wieku w świetle mitoanalizy* omówiono takie zagadnienia, jak mitoanaliza w kontekście studiów nad wyobraźnią ponowoczesną oraz zjawisko dekonstrukcji mitu w literaturze, a także zamieszczono studia nad transpozycją struktur mitycznych w twórczości Olgi Tokarczuk, Czesława Miłosza, Andrzeja Sapkowskiego, Zbigniewa Herberta, Stefana

²⁰ M. Gołuński, *Mity w twórczości Teodora Parnickiego*, Oficyna Wydawnicza Epigram, Bydgoszcz 2012.

²¹ S. Jasionowicz, *Mitoanaliza jako sztuka szerokiego widzenia. Przyczynki do studiów nad wyobraźnią ponowoczesną*, „Prace Polonistyczne” 2019, nr 74, *Literatura polska XX wieku w świetle mitoanalizy*, red. M. Karwowska, s. 13–28.

²² Por. *Potęga świata wyobrażeń, czyli archetypologia według Gilberta Duranda*, red. K. Falicka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2002.

²³ *Palingeneza mitu w literaturze XX i XXI wieku*, red. M. Klik, J. Zych, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014; M. Klik, *Teorie mitu. Współczesne literaturoznawstwo francuskie 1969–2010*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017. W monografii autor bada mitologiczne i mitotwórcze korzenie literatury, mity w literaturze francuskiej od średniowiecza do XX wieku, mity w literaturach nieeuropejskich (literatura afrykańska, indyjska), omawia tradycyjne i nowoczesne metody badania mitów (m.in. koncepcje mitu według Claude’a Abastado, Colette Astier, Pascale Auraix-Jonchière, Jacquesa Boulogne’a). Interesuje się mitem w kontekście genologicznym (mit a opowiadanie, mit a rodzaje i gatunki literackie, mit a epepeja, mit a dramat, mit a poezja), intertekstualnym, psychologicznym (mit jako lekarstwo na traumę i lęk) i politycznym (mit jako narzędzie walki politycznej).

²⁴ Por. M. Dybizbański, W. Szturc, *Mitoznawstwo porównawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.

²⁵ Por. „Prace Polonistyczne” 2019, nr 74, *Literatura polska XX wieku w świetle mitoanalizy*, red. M. Karwowska.

²⁶ Por. „Prace Polonistyczne” 2023, nr 78, *Repartycje mityczne w literaturze*, red. M. Karwowska.

Żeromskiego i Stanisława Brzozowskiego. Natomiast *Repartycje mityczne w literaturze* to zbiór studiów podejmujących kwestie: ponowoczesnej śmierci mitów w epoce kryzysu wyobraźni, narracyjnej schematyzacji mitu, reinterpretacji figur mitycznych w twórczości Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Leopolda Staffa, Stanisława Vincenza, Adama Ważyka oraz w pismach antropologicznych Gastona Bachelarda.

Wszystkie te inicjatywy zdają się wskazywać, że we współczesnych badaniach literackich mitokrytyka zaczyna być zjawiskiem coraz bardziej godnym uwagi²⁷.

Niniejsza książka nie jest z założenia monografią poświęconą teorii mitu czy badaniom nad mitem w humanistyce, są to bowiem zagadnienia wyjątkowo rozległe, obciążone w perspektywie historycznej imponującą literaturą przedmiotu (wystarczy wymienić choćby ujęcia semiotyczne, strukturalistyczne, morfologiczne, kulturoznawcze, antropologiczne, etno-religijne).

Cele tej publikacji są inne. Po pierwsze chodzi o zaprezentowanie specyfiki metodologii mitokrytycznej zaproponowanej i wprowadzonej do kanonu humanistycznego przez Gilberta Duranda (nazywanej przez niego wręcz *mitodologią*), a rozwijanej do dziś przez jego uczniów i kontynuatorów. Drugim celem jest pokazanie potencjału mitokrytyki jako metody hermeneutyki tekstu w polonistycznych badaniach literaturoznawczych. W monografii podjęta została próba uporządkowania słownika mitokrytycznego, zdefiniowania podstawowych terminów teoretycznych składających się na warsztat badawczy współczesnego mitokrytyka. Przez ostatnie dziesięciolecia światowych badań mitokrytycznych wyłoniła się wręcz nowa poetyka dzieła literackiego, z nową specyficzną terminologią, proponująca nowe narzędzia badawcze,

²⁷ Jest to znaczący zwrot we współczesnych polskich badaniach literackich nad mitem, wcześniej mogliśmy znaleźć opinie, że mit jest znakiem bez znaczenia, „niewiele mówi o literaturze, a badania nad nią mogłyby się obejść bez tej kategorii”, por. E. Kuźma, *Kategoria mitu w badaniach literackich*, „Pamiętnik Literacki” 1986, z. 4, s. 73. We współczesnych literaturoznawczych badaniach mitokrytycznych mit jest natomiast uznawany nie tylko za pełnoprawną kategorię literacką, ale wręcz za najstarszą formę literacką, z której wyłoniły się wszystkie pozostałe, P. Brunel, *Mythopoétique...*

w Polsce ciągle jeszcze funkcjonująca na marginesach lektur w dyskursie zdominowanym przez dynamicznie zmieniające się metodologiczne mody. Wyjątkowo ważne wydaje się zatem uwypuklenie atrakcyjności, a przede wszystkim aplikacyjności mitokrytyki w badaniach literaturoznawczych, zainteresowanie polskiego Czytelnika metodą lektury, która mogłaby ukazać tekst literacki w nieco innej optyce.

Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację i rozwinięcie wcześniejszych badań nad mitem jako antropologiczną strukturą wyobraźni²⁸, a także próbę syntezy i uporządkowania wiedzy mitokrytycznej popartej wieloletnią praktyką metodologiczną.

Monografia składa się z dwóch wzajemnie się dopełniających części. Pierwsza, zatytułowana *Mitokrytyka. Teoretyczne ustalenia i aporie*, jest próbą usystematyzowania najważniejszych zagadnień teoretyczno-literackich dotyczących mitokrytyki jako specyficznej metody hermeneutyki dzieła literackiego, z uwzględnieniem dziś już kanonicznych tekstów założycielskich oraz najnowszego stanu badań. Część druga, *Reimmersja kulturowa mitu*, ukazuje alienację, tekstualizację i literaryzację mitu, artystyczne sposoby odradzania się mitu jako antropologicznej struktury wyobraźni w literaturze XX wieku. W poszczególnych rozdziałach zaprezentowana została dystorsja literacka mitu, w badaniach mitokrytycznych definiowana jako wybór treści mitycznych, którego dokonuje twórca tekstu artystycznego, spośród całego bogactwa materiału dostarczonego przez tradycję mitologiczną, w procesie tworzenia nowej mikroreakcji. Celem analiz i interpretacji zamieszczonych w tej części monografii jest pokazanie fenomenu mitopoetyzacji, prześledzenie, w jaki sposób w przywołanych utworach literackich rekonstruują się zakorzenione w kulturze od wieków mitemy i za pomocą jakich sposobów artystycznych dokonuje się ich inkorporacja w nowoczesne schematy narracyjne.

²⁸ Por. M. Karwowska, *Antropologia wyobraźni twórczej...*; eadem, *Świadomość rodząca obrazy. Studia z antropologii literatury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.

CZEŚĆ I

MITOKRYTYKA TEORETYCZNE USTALENIA I APORIE

Rozdział I

MITOKRYTYKA I MITODOLOGIA FIGURATYWNY JĘZYK MITU

Ukułem ten termin [mitokrytyka] w roku 1970 [...] dla oznaczenia metody krytyki literackiej lub artystycznej, która proces rozumienia skupia na fabule mitycznej, tkwiącej w znaczeniu jakiegokolwiek fabuły. Jako metoda krytyczna mitokrytyka chce być konstruktywną syntezą różnych rodzajów krytyki literackiej i artystycznej, starych i nowych, które dotychczas ścierały się ze sobą bezowocnie¹.

Słowa te napisał Gilbert Durand, francuski antropolog wyobraźni, w publikacji z roku 1977 zamieszczonej na łamach „Recherches et Travaux”, czasopisma naukowego wydawanego przez Uniwersytet Stendhala w Grenoble². Durand był profesorem tego uniwersytetu i na tej uczelni stworzył słynną strukturę badawczą (*Centre de Recherche sur l'Imaginaire*) rozwijającą i popularyzującą badania mitokrytyczne nie tylko we Francji, lecz także poza jej granicami.

¹ G. Durand, *O terminologii świata wyobrażeń. Mit, mitoanaliza, mitokrytyka*, przeł. T. Stróżyński, [w:] *Potęga świata wyobrażeń, czyli archetypologia według Gilberta Duranda*, red. K. Falicka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2002, s. 250. Por. również idem, *Methodologie, mythocritique et mythanayse*, [w:] idem, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre. De la mythocritique à la mythanalyse*, Berg International, Paris 1979, s. 307–308.

² Czasopismo „Recherches et Travaux” wydawane jest do dziś przez Uniwersytet w Grenoble, od roku 2015 Uniwersytet Stendhala nosi nazwę Uniwersytet Grenoble Alpes.

Zarówno sam termin mitokrytyka, jak i wywodzące się z niego teoretyczne ujęcia mitu w ciągu kilkudziesięciu lat rozkwitu badań Durandowskich i postdurandowskich przysporzyły badaczom wielu rozterek i konfuzji terminologicznych, prowadząc zwodniczo od pluralizmu teoretycznego do terminologicznego chaosu. Konieczne wydaje się zatem podjęcie próby uporządkowania koncepcji wyjątkowo niejednorodnych, zrodzonych przez dziesięciolecia w rozsianych po świecie ośrodkach naukowych proponujących własne tropy badawcze. Omówienie specyfiki tego zjawiska w literaturoznawstwie warto rozpocząć od kanonicznej już dziś dla mitokrytyków monografii Gilberta Duranda pt. *Figures mythiques et visages de l'œuvre. De la mythocritique à la mythanalyse*³ (*Figury mityczne i oblicza dzieła. Od mitokrytyki do mitoanalizy*⁴) opublikowanej przez paryskie wydawnictwo Berg International w roku 1979. Tą pozycją zapoczątkował on w literaturoznawstwie rozwijający się do dziś nurt antropologicznych badań nad mitem jako strukturą wyobraźni.

Mitologia według Gilberta Duranda

We wstępie do monografii *Figures mythiques et visages de l'œuvre. De la mythocritique à la mythanalyse* Durand wyraźnie wskazuje, że w jego rozumieniu mitokrytyka jest metodologią⁵. Metodologią pozwalającą odczytać współczesną literaturę, sztukę czy teksty kultury w szerokim znaczeniu tego słowa, poprzez medium mitu, który odsłania korzenie kulturowe artystycznych konkretyzacji. Durand, aby zaakcentować ten metodologiczny aspekt literackich badań mitoznawczych, proponuje

³ G. Durand, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre*. Do uprzywilejowania mitu w naukach humanistycznych, których zwieńczeniem jest współczesna mitokrytyka, przyczyniły się, co wielokrotnie w swoich pracach podkreślał Gilbert Durand, wcześniejsze prace takich badaczy, jak: Ernst Cassirer, Carl Gustav Jung, Mircea Eliade, Claude Lévi-Strauss i Gaston Bachelard.

⁴ Przekładu tytułu oraz cytatów i zwrotów z języka francuskiego na język polski, występujących w niniejszym rozdziale, jeśli nie wskazano inaczej, dokonała Marzena Karwowska.

⁵ G. Durand, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre*, s. 11.

nawet w swojej monografii, na określenie tego kompleksowego sposobu czytania dzieła sztuki, nowy termin – „mitologia”⁶. Widać zatem wyraźnie, jak szybko ewoluuje Durandowski namysł nad mitem i sama terminologia. W roku 1977 badacz pisze przecież jeszcze o mitokrytyce jako metodzie krytyki literackiej. W roku 1979 co prawda włącza artykuł opublikowany na łamach „Recherches et Travaux” do swojej kanonicznej już dziś monografii, jednak dynamizm badań antropologicznych nad mitem powoduje, że zaledwie w ciągu dwóch lat radykalizuje swoje stanowisko. Sama zaś mitokrytyka, zachowując dziś nieco mylącą, wprowadzoną do dyskursu humanistycznego przez Duranda pierwotną nazwę (nazwa mitologia nie weszła na stałe do naukowego krwiobiegu), staje się nową propozycją metodologiczną dla literaturoznawstwa.

U podstaw mitokrytyki leży Durandowski przekonanie, że dzieło literackie jest fenomenem nie tyle strukturalnym, ile semantycznym. Wysiłki badawcze powinny się zatem koncentrować na zjawisku polisemii struktur mitycznych stanowiących podstawowe struktury budowy tekstu, na ich redundancji. Celem badań mitokrytycznych jest próba dotarcia w dziele literackim do „rdzenia semicznego”⁷, głębokiego uporządkowania sensu, ukrytego pod powierzchnią warstwą poziomu mityczno-symbolicznych manifestacji (Durand używa terminu „universum manifestacji”⁸). Za swoim mistrzem i nauczycielem Gastonem Bachelardem, Gilbert Durand odnosi ten poziom mityczno-symbolicznych manifestacji bardzo szeroko do wszystkich procedur artystycznych o charakterze figuratywnym (tekst literacki postrzegany jest jako tekst kultury, obszar badawczych poszukiwań obejmuje „poetykę języka artystycznego”⁹). W tak ukierunkowanej procedurze mitokrytycznej porządek interpretacji staje się porządkiem transkrypcji języka figuratywnego i jednocześnie porządkiem lektury tekstu. Każdy mitem czy sekwencja mitemów (obrazów mityczno-symbolicznych), zgodnie z koncepcją Durandowską, posiada swoje „otoczenie mityczne” („*décor mythique*”¹⁰,

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, s. 63.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 66.

¹⁰ Ibidem, s. 308.

scenerię mityczną). Tworzą one tzw. Wielkie Mity, które determinują daną epokę w historii kultury czy generację kulturową. Mitokrytyka jako metoda badania tekstu literackiego (tekstu kultury) konfrontuje dzieło sztuki z uniwersum mitycznym, tym uniwersum, które uformowało gust literacki i dostarczyło interpretatorowi narzędzia wykorzystywane do rozumienia i wyjaśniania mitologicznych treści.

Metodologicznie Durand wyróżnia trzy warstwy mitematyczne, które zbliżają interpretatora do tekstu w procesie rozumienia i wyjaśniania:

- 1) wyróżnienie „tematów”, czyli motywów powracających czy wręcz obsesyjnych dla danego twórcy, które konstytuują synchroniczność mityczną dzieła;
- 2) zbadanie otoczenia mitycznego (*décor mythique*, scenerii mitycznej) w dziele literackim – jakie elementy świata przedstawionego, jakie sytuacje, jakie postaci towarzyszą kombinacjom mitycznych „tematów” w konkretnym tekście;
- 3) poszukiwanie korelacji pomiędzy badanym mitemem a Wielkim Mitem (mitem osobistym danego twórcy lub mitem fundamentalnym dla danej kultury)¹¹.

¹¹ Badaniem wielkich mitów historycznych determinujących daną epokę zajmuje się mitoanaliza, por. *ibidem*, s. 313–322. Według Duranda każda epoka posiada własne „derywacje semantyczne”, które są interesującym obszarem badań dla mitoznawców, por. G. Durand, *Introduction à la mythodologie. Mythes et sociétés*, Paris, Albin Michel, 1996, s. 57. Wprowadza w swoich badaniach nad mitem podział na mitokrytykę (rozumianą jako metoda analizy tekstu literackiego) i mitoanalizę, która śledzi reimmersję kulturową mitów z uwzględnieniem kontekstów historyczno-socjologicznych danej epoki, choć – jak podkreśla – korzenie obydwu metod są takie same, a centrum ich zainteresowania stanowi tak samo pojmowany i definiowany mit, por. G. Durand, *Introduction à la mythodologie*, s. 166. Mitoanaliza, ze względu na rozległość kontekstów, wydaje się propozycją naukową przeznaczoną dla większego zespołu badaczy. Próbe przyjrzenia się problematyce palingenezy mitu w literaturze konkretnej epoki stanowi publikacja wieloautorska: „Prace Polonistyczne” 2019, t. 74, *Literatura polska dwudziestego wieku w świetle mitoanalizy*, red. M. Karwowska.

Takie mitokrytyczne zbliżenie do dzieła literackiego w nomenklaturze Durandowskiej to „moment mityczny”¹² w lekturze tekstu kultury. Interpretatora-mitokrytyka nazywa Durand mitycznym Atlasem, który dźwiga na swoich barkach ciężar odpowiedzialności za rozpoznanie sytuacji mitycznej, mitematycznych struktur głębokich tekstu, synchronicznego układu mitemów w konkretnym dziele literackim i ich diachronicznego rozproszenia w kulturze oraz zmuszony jest do udziału w trudnym procesie „temporalizacji chronologicznej”¹³, jak nazywa Durand próbę przewyższenia dystansu czasowego między badaczem a twórcą, konfrontację współczesnej lektury czytelniczej badacza-interpretatora z intencją autorską.

Wprowadzony do badań literaturoznawczych przez Gilberta Duranda w latach siedemdziesiątych w monografii *Figures mythiques et visages de l'oeuvre. De la mythocritique à la mythanalyse* termin mitologia zostanie teoretycznie doprecyzowany i poszerzony o nowe znaczenia dwadzieścia lat później. W roku 1996 w paryskim wydawnictwie Albin Michel Durand opublikuje monografię zatytułowaną *Introduction à la mythologie. Mythes et sociétés*¹⁴, która jest zbiorem wykładów wygłoszonych przez niego na uniwersytecie w Lizbonie oraz seminariów prowadzonych w Brazylii na uniwersytecie w São Paulo i uniwersytecie w Pernambuco. W zamyśle autora miało to być koherentne studium mitoznawcze będące wynikiem czterdziestoletniej praktyki metodologicznej, ukazujące badania nad mitem w szerokim ujęciu historycznym i socjologicznym, a sam mit również w jego aspekcie epistemologicznym i aksjologicznym. Część pierwsza monografii zatytułowana *Powrót mitu: 1860–2010* poświęcona została zjawisku demitologizacji oraz mitom XX wieku. W swoich analizach Durand wychodzi poza zagadnienia *stricto* literaturoznawcze, związane wyłącznie z mitokrytyką i hermeneutyką tekstów artystycznych. Wkracza na teren socjologii, psychologii, antropologii i filozofii, określając swój szeroki interdyscyplinarny projekt jako badania nad „Galaktyką Wyobrażeń” (*Galaxie de l'Imaginaire*)¹⁵.

¹² G. Durand, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre*, s. 309.

¹³ Ibidem, s. 310.

¹⁴ G. Durand, *Introduction à la mythologie*.

¹⁵ Ibidem, s. 17. Por. również *Galaxie de l'Imaginaire. Dérive autour de l'oeuvre de Gilbert Durand*, red. M. Maffesoli, Berg International, Paris 1982.

Punkt wyjścia do dalszych analiz stanowi przekonanie, że współczesna cywilizacja zachodnioeuropejska jest obszarem kulturowym, w którym panuje silna presja świata wyobrażeń (Durand nazywa ten obszar strefą wydzieloną, zoną). Termin „Galaktyka Wyobrażeń” nawiązuje do książki André Malraux wydanej w latach pięćdziesiątych XX wieku przez wydawnictwo Gallimard, w której pojawia się pojęcie „Muzeum Wyobrażeń”¹⁶. Warto podkreślić, że Durand nie używa w swoim wywodzie dotyczącym mitologii słowa *imagination*, oznaczającego wyobraźnię, ale konsekwentnie posługuje się terminem *imaginaire* – ‘to, co wyobrażone’, ponieważ w centrum jego badań nad mitem znajduje się obraz. Ten figuratywny aspekt mitu i obrazu stanowi też rdzeń Durandowskiej teorii antropologicznych struktur wyobraźni. Nawiązując do słynnej książki André Malraux, Durand śledzi losy kategorii obrazu od czasów rewolucji przemysłowej przez romantyzm, symbolizm po rozwój środków audiowizualnych w XX wieku. Wyraża przekonanie, że nasza cywilizacja, uzbrojona w matematyczny racjonalizm, próbowała ekskomunikować obrazy. Przełomowy okazał się moment wynalezienia fotografii, w której – połączone twórczo – myśl naukowa chemików i wyobraźnia artystów przywróciły obrazowi należne mu miejsce w kulturze. To właśnie używane w fotografii techniki barwienia i powielania obrazów, fotografia jako nowatorska technika *bricolage’u* obrazów utrwalonych na kliszy doprowadziły do powstania fenomenu, jakim jest współczesne Muzeum Wyobrażeń. Nasze środki poznania, zrozumienia i wyjaśnienia dzieła sztuki zostały zmultiplikowane. Swoisty „stratagem fotograficzny”¹⁷ umożliwił selekcję obrazów spośród całego ich Nielimitowanego bogactwa oraz montaż motywów, dzięki czemu powstała nieskończona liczba nowych artefaktów jako wynik *bricolage’u* obrazów przechowywanych dotąd przez opowieści mityczne, literaturę i sztuki plastyczne. Fotografia i późniejsze nowoczesne techniki audiowizualne stały się

Imaginaire (fr.) – ‘wyobrażony’, ‘to, co wyobrażone’. Na język polski w publikacjach literaturoznawczych termin ten bywa też tłumaczony jako ‘wyobrażenie’ lub ‘wyobraźnia’.

¹⁶ A. Malraux, *Le Musée imaginaire*, Gallimard, Paris 1951.

¹⁷ G. Durand, *Introduction à la mythodologie*, s. 18. *Stratagème* (fr.) – ‘podstęp, fortel’.

nowym medium, za pomocą którego w kulturze zaczyna manifestować się „brzemienność wyobraźni”¹⁸ i dzięki któremu kultura może przeżywać dającą się zaobserwować historycznie „inflację obrazu”¹⁹. Ta nowoczesna „rehabilitacja obrazu”²⁰, a w szczególności obrazu symbolicznego posiadającego korzenie mityczne, w przestrzeni publicznej wraz z rozwojem nowych mediów wizualnych przynosi również pewne nowe niebezpieczeństwa. Jednym z najpoważniejszych jest wulgaryzacja obrazów archetypowych, czego spektakularnym przykładem może być Freudowska interpretacja mitu Edypa zbanalizowana i zdeformowana przez telewizję i film.

Gilbert Durand dostrzega silny wpływ mitu nie tylko na kształt fenomenów i tekstów kultury, lecz także na formowanie się zjawisk historycznych i społecznych. Grecki mit Zeusa olimpijskiego jako kreatora nowej ery w historii świata czy wyłoniony z niego późniejszy mitem Jupitera odczytuje jako symbolizację początku nowego czasu wykorzystywaną przez ideologów Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Durand reinterpretuje też mit Prometeusza, Tytana-błuzniercy, który dokonał bezprecedensowej rewolty, kradnąc bogom ogień i sprzeciwiając się ustalonemu porządkowi hierarchicznemu w imię dobra ludzkości. Dla twórcy mitologii Prometeusz jest złodziejem, który ukraść bogom sekret nadprzyrodzonej mocy, aby ofiarować go człowiekowi – w takiej wartości symbolicznej mitem Prometeusza i mit tytaniczny odrodzi się w opisaney przez Jeana Tularda biografii Napoleona czy będzie wykorzystywany w czasie wojen kolonialnych²¹.

Wiek XVIII jest przez Duranda postrzegany jako czas polityki demitologizacji, pozytywizm to okres „mitologii demitologizujących”²², a wiek XX to już epoka wielkich remitologizacji. Za największych remitologizatorów XX wieku uznaje: Tomasza Manna, który odważył się przeciwstawić mitologii nazistowskiej mity biblijne (tetralogia *Józef i jego bracia*), Ryszarda Wagnera, Emila Zolę, Fryderyka Nietzschego,

¹⁸ Durand używa terminu *prégnance imaginaire*, por. *ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ J. Tulard, *Le Mythe de Napoléon*, Armand Colin, Paris 1971.

²² G. Durand, *Introduction à la mythologie*, s. 39.

Michela Foucaulta oraz Gastona Bachelarda. Wśród nich szczególną rolę przypisuje Bachelardowi, który figury wyobrazeniowe (mityczne i symboliczne) generowane przez *Cogito* Marzące – Świadomość Rodzącą Obrazy uznał za fundamentalne i konstytutywne dla prawidłowej, zdrowej witalności *homo sapiens*.

Rozdział drugi monografii, zatytułowany *Epistemologia signifié*, poświęcony został naukowym korzeniom mitologii. Durand przedstawia się tu jako spadkobierca dziedzictwa myślowego Junga, Eliadego i Bachelarda, opisując epistemologiczne aspekty badań nad mitem, które zapoczątkowały nowy etap badań humanistycznych (Nowa Antropologia, „Nowy Duch Naukowy”²³, Postbachelardyzm) i doprowadziły do współczesnych ustaleń epistemologicznych mitokrytyków nurtu postdurandowskiego (Yves Chevrel). Fundament epistemologiczny wielkiego powrotu mitu w czasach nowożytnych opisuje Durand, rozpoczynając od słynnego cytatu wypowiedzi francuskiego fizyka Bernarda d’Espagnat: „Mit Prometeusza, Mit Raju Ziemskiego i model atomu – model Nielsa Bohra – są całkowicie podobne”²⁴. Zestawienie wydaje się zaskakujące, jednak Durand podejmuje próbę znalezienia sensu w łonie pozornych sprzeczności przekonany, że możliwe jest zaprezentowanie więzi łączących uniwersum nauki i uniwersum wyobraźni, w którym mit odgrywa rolę paradygmatyczną. Te „dwie lektury Uniwersum”²⁵ mają zmodyfikować dotychczasową perspektywę metodologiczną i epistemologiczną, a w konsekwencji zaproponować nową metodę lektury świata zogniskowaną wokół symbolu i mitu, zgodnie z etymologią słowa *methodos* – ‘droga, która prowadzi do prawdy’. W swojej podróży epistemologicznej Durand odchodzi jednak od perspektywy kartezjańskiej i zamiast lektury *Rozprawy o metodzie* proponuje w badaniach nad mitem lekturę obszernego studium Edgara Morina *La Méthode*²⁶. Stara się, podążając tropem myśli Morina, uzyskać w badaniach

²³ Ibidem, s. 55. Por. również G. Bachelard, *Le Nouvel Esprit Scientifique*, PUF, Paris 1971; G. Durand, *Le grand changement ou l’après-Bachelard*, „Cahiers de l’Imaginaire” 1987, nr 1.

²⁴ G. Durand, *Introduction à la mythodologie*, s. 49.

²⁵ Ibidem.

²⁶ E. Morin, *La Méthode*, t. 1–3, Seuil, Paris 1977.

mitoznawczych stan, który nazywa rekoncepcją²⁷, a który polegałby na połączeniu dwóch optyk dotąd wzajemnie się wykluczających: metodę naukową, racjonalną, eksperymentalną, poważną, kartezjańską czy wręcz sokratyczną, kojarzoną głównie z dziedziną badań matematyczno-przyrodniczych oraz aktywność ludzkiej wyobraźni realizującą się w sztukach pięknych, literaturze, religii i mistyce. Chciałby w ten sposób przewyciężyć wywodzący się jeszcze z tradycji platońskiej antagonizm między dwoma, fundamentalnymi przecież dla badań mitoznawczych, pojęciami *Logos* i *Mythos* (*Muthos*)²⁸. Nową perspektywę epistemologiczną w badaniach humanistycznych, próbującą połączyć te sprzeczności, miałby umożliwić dyskurs mityczny (*sermo mythicus*). Durand widzi w odnowieniu badań nad mitem, w jego aspekcie figuratywnym i symbolicznym, przewyciężenie niebezpiecznej tendencji w rozwoju myśli naukowej, którą nazywa kryzysem ikonoklastycznym w kulturze Zachodu. Jego zdaniem ten ikonoklastyczny kryzys, walka z obrazem (tym, co wyobrażone, *imaginaire*), redukcja i minimalizacja tej kategorii w humanistyce, ma swoich wielkich patronów: Sokratesa, Arystotelesa, Galileusza, Kartezjusza, Comte'a. Cała ta wielka tradycja filozoficzna składa się natomiast na fenomen, który nazywa nauką sekularyzacją ikonoklazmu. Pierwszym filozofem, który przełamał w filozofii tę tendencję, wyjątkowo niebezpieczną – zdaniem Duranda – dla badań nad literaturą i tekstami kultury o charakterze figuratywnym, był Gaston Bachelard:

Miałem szczęście być uczniem, wychowankiem i przyjacielem Gastona Bachelarda. Myśliciela, w którym połączyło się gruntowne wykształcenie naukowe i nienasycona namiętność do poezji. Profesor filozofii nauki

²⁷ Rekoncylacja (łac. *reconciliare* – 'przywrócić, pozyskać na nowo') oznacza pojednanie się ze skłóconą osobą lub instytucją, również w kontekście religijnym jako pojednanie się grzeszników z Kościołem. Jest to także nazwa obrzędu liturgicznego, który ma przywrócić charakter sakralny zdewastowanym bądź sprofanowanym wcześniej miejscom.

²⁸ Durand używa w swojej monografii terminu *Mythos*, natomiast w piśmiennictwie mitokrytycznym terminy *Mythos* i *Muthos* pojawiają się wymiennie.

na Sorbonie, autor rozprawy *Le Pluralisme cohérent de la chimie moderne*, który pokazał w publikacji *La Formation de l'esprit scientifique* absurd przekonania, szczególnie tych naukowców, tych epistemologów, którzy wychowali się na szkolnym pozytywizmie z początku dwudziestego wieku, że obrazy mogą sprawiać trudności epistemologiczne. W swojej niezapomnianej książce *La Psychanalyse du feu* odkrył, że obrazy posiadają tak samo wartościową koherencję, jak długi łańcuch wywodów racjonalnych czy empirycznych. Bachelard jako pierwszy dokonał rekonyliacji, był pierwszym naukowcem, który zauważył, że jeśli istnieje pewien porządek metodologiczny, logiczny czy epistemologiczny nauki to w nie mniejszym stopniu istnieje taki porządek poezji i świata wyobrażeń²⁹.

W Durandowskiej propozycji metodologicznej koherencja, o której pisał Bachelard, jest podstawową cechą obrazów symbolicznych. Potencjał epistemologiczny mitu jako wyobrażenia i obrazu archetypowego ujawnia się poprzez jego rolę w procesie identyfikacji, który jest łącznikiem pomiędzy tekstem kultury, w szczególności tekstem literackim, a odbiorcą dzieła, czyli kontekstem socjologicznym narracji mitycznych. Symbol to koherencja dwóch różnych typów identyfikacji. Pierwszy typ identyfikacji dotyczy lokalizacji symbolu. Symbolizacja przywołuje sens przez obraz, który nazwany wkracza na poziom leksyki. Leksyka lokalizuje obraz w czasie i przestrzeni, jest dla niego jak dowód osobisty czy dokument tożsamości dla człowieka, podaje datę i miejsce urodzenia. Dzięki leksyce obraz otrzymuje to, co Bachelard nazywa „profilem epistemologicznym”³⁰, a René Thom – „tożsamością miejsca”³¹. Drugi rodzaj identyfikacji, zachodzący w procesie symbolizacji, nazywa Durand identyfikacją semantyczną i łączy z procesem rozumienia, w którym obraz uruchamia cały łańcuch konotacji przywołujących inne obrazy. Dopiero poprzez połączenie tych dwóch poziomów przedstawień figuratywnych, dwóch rodzajów identyfikacji, które są ze sobą nierozzerwalnie związane, oświetlając się wzajemnie, ekspresja symbolu osiąga swoją pełnię. Proces identyfikacji obrazu symbolicznego (w szczególności mitu jako obrazu archetypowego) ujawnia jego wewnętrzną

²⁹ G. Durand, *Introduction à la mythologie*, s. 54–55.

³⁰ Ibidem, s. 63.

³¹ Ibidem.